

SUMMARY

The article outlines the trends in evolution of the philosophy of History in the eighteenth - twentieth centuries. The problem of the unity of world history remained unresolved at all stages of development of science: classical, nonclassical, postnonclassical. The author believes, that the N.Luhmann's system theory allows to solve it.

С. І. ПАЧЕВ

**ПРОБЛЕМА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРИЧИН МАСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЛГАР
ДО ТАВРІЇ 1861–1863 РР.**

Дослідження процесу формування етнічного складу населення України передбачає, між іншим, з'ясування причин міграційних процесів на рівні окремих етносів у той чи інший історичний період.

У 1861–1863 рр. у результаті масового переселення болгар з південної Бессарабії і північно-західної Болгарії в північному Приазов'ї виникла друга за чисельністю на території сучасної України локальна група болгарських сіл. Одним з актуальних аспектів дослідження причин цієї події є історіографічна рефлексія відповідного питання для визначення перспектив наступних студій.

Науковий доробок вітчизняних та зарубіжних учених з історії переселення болгар до Приазов'я частково проаналізований у працях В.В. Міхесвої [1], В.В. Туркова [2], С.В. Белової [3], С. Дойнова [4] та автора статті [5]. Проте у розрізі історіографії причин цього міграційного процесу питання ставиться вперше.

Метою статті є аналіз вивчення питання про причини переселення болгар до Таврійської губернії в історіографії. Об'єктом дослідження є науковий доробок українських та зарубіжних учених з означеної теми, а предметом – формування сучасного образу цього питання в історіографії.

Перші спроби пояснити причини переселення болгар з Бессарабії до Північної Таврії зі слов'янофільсько-русофільських позицій були зроблені на початку 60-х рр. XIX ст. у праці І.С. Іванова [6, с.14-15] та у статті в Журналі Міністерства державного майна, складеної на основі звіту чиновника Азіатського департаменту МЗС Російської імперії П.М. Стремоухова, якому було доручено здійснювати загальне керівництво переселенням слов'ян із-за кордону до Таврійської губернії у 1861 р. [7, с.232–233].

У цих роботах був вказаний прямий зв'язок переселення болгар з наслідками Кримської війни. Утвердилася думка про те, що прагнення болгар до переселення було викликано їхньою любов'ю до Росії, небажанням жити у чужій країні, терпіти утиски влади. Подією, яка дала поштовх до переселення, на думку авторів, стала розправа над беззбройними болгарами у Болграді в листопаді 1860 р. Основним мотивом переселенської політики Росії була вказана любов до слов'ян, бажання захистити їх від гноблення і надати притулок. Окрім того, висловлювалася думка про присутність у політиці Росії здорового прагматизму – прагнення «колонізувати» Новоросійський край лояльними і працьовитими підданими.

Не залишив поза увагою причини переселення болгар відомий дослідник іноземної колонізації в Росії А. Клаус. Запропонована ним схема цілком укладається в окреслену вище: *«Отграничение половины бессарабско-болгарских колоний к Молдавии и во многих отношениях грустные последствия этого события, оказали, однако, благотворное влияние на нравственное пробуждение наших колонистов. Особенно они обязаны в этом отношении действиям молдавского правительства. Последнее, гарантировав сначала отшедшим от нас колониям прежние права и преимущества, выжидало только истечения трёхгодичного срока, назначенного по Парижскому трактату для свободного перехода в Россию жителей отграниченного участка. По прошествии этого срока оно тотчас объявило данную гарантию недействительною, назначило с колонистов рекрутский набор, и, встретив оппозицию, ввело в колонии войска. Из этого возникло происходившее на наших глазах, в 1861–1863 годах, переселение в Таврическую губернию массами, сперва жителей отшедших колоний, готовившихся к переходу в наши пределы поголовно, а затем и из остальных частей Молдавии, Турции, Малой Азии, Австрии и т.д.»* [8, с.350-351].

Деяке інше розуміння причин переселення утвердилося у другій половині XIX – на початку XX ст. у болгарській історіографії. Основною відмінною рисою стала спроба відповісти на питання про причини переселення болгар шляхом докладного опису тих подій, які йому передували. Накопичений таким чином фактичний матеріал створив ґрунт для майбутнього комплексного аналізу факторів, що спричинили переселення. Окрім того, болгарські автори традиційно розглядали як одну з головних причин переселенську політику російського уряду.

Ідею про вбивчий для болгар характер російської переселенської політики висловив у 1861 р. Г.С. Раковський. Однак критика Росії у редагованій ним газеті «Дунавски лебед» прозвучала не відразу. Спочатку в репортажах про становище болгар у Бессарабії причиною переселенських настроїв називався утиск болгар владою Молдавського князівства: *«Колонистите в Молдавската Бессарабия, обидены от рекрутския набор и от известно-то вече на света кръваво дело на 8 ноемвриа, се решиха да ся вдигат от тая земя и да се преселят в Русия»* [9]. Лише з червня 1861 г. тон публікацій змінився: *«...дълбокото си убеждение, в което се намерваме, че Русия и Турция са лъжат в следствиита, на които са те взаимно надеват от това предприятие»* [10]; *«...руска пропаганда в Бессарабия да лъжи и мамя българыты да ся преселват в Русия...»* [11].

Д. Маринов, досліджуючи переселення «відінців», серед факторів, що вплинули на нього, відзначив свавілля і насильства турків; розчарування болгар у повстаннях і сприйняття переселення як єдиного способу поліпшити своє становище; помилкову переселенську політику Росії як результат угоди з Туреччиною про обмін населенням; погіршення становища болгар через поселення у Відінському краї татар; непряму агітацію з боку татар [12, с.108–109].

Про причини переселення колоністів з Бессарабії писали болгарські дослідники першої половини XX ст., зокрема І. Титоров, В. Дякович, Д. Биберов, П. Атанасов, А. Бурмов. І. Титоров докладно описав конфлікт колоністів з молдавською владою, який, на його думку, став головною причиною переселення: *«емиграцията, като спасително средство, се пригърна от една значителна част колонисти»* [13, с. 165].

В. Дякович вбачав причини переселення у зазіханнях влади на права болгарських колоністів у Бессарабії [14, с. 28]. Д. Биберов як причини називав прихильність болгар до Росії і прагнення звільнитися від османського панування, посягання влади на права колоністів, російську агітацію [15, с. 159].

П. Атанасов причинами переселення називав прихильність до болгар російського уряду, посягання властей князівства на права колоністів, прагнення болгар повернути сприятливі для життя умови [16, с. 174–175]. Пізніше на перше місце серед причин автор поставив російську агітацію: *«Трескавата дейност на руските емисари дала своя отличен плод»* [17, с. 402].

А. Бурмов вважав переселення болгар з Бессарабії одним із наслідків Кримської війни. Причинами переселення він назвав утиски болгар владою молдавського князівства і російську агітацію. Мотивацію переселенської політики Росії автор пояснив економічними потребами імперії [18, с. 100–102].

У СРСР у міжвоєнний період історія міграції болгар не стала предметом активних наукових досліджень. Питання про причини переселення болгарських колоністів з Бессарабії до Таврії порушив Д. Димитров. Він описав утиски, яких зазнали болгар в Бессарабії, відзначив вплив російської агітації на поширення серед них переселенських настроїв [19, с. 83], а активність російського уряду в цьому питанні мотивує економічними потребами [19, с. 82].

У формуванні сучасного розуміння причин переселення «відінців» важливе значення має робота С. Дамянова, який розвинув і обґрунтував ідеї Д. Маринова, проаналізувавши соціально-економічні та політичні процеси в північно-західній Болгарії. Переселення «відінців» автор пов'язує з наслідками Кримської війни. Переселенську політику російського уряду С. Дамянов мотивує намаганням колонізувати південні степи працелюбним християнським населенням. Головними факторами, що підштовхнули болгар до переселення, автор вважає земельне питання (*«въпросът за господарлъците»*) та поселення турецькою владою татар-емігрантів на болгарських землях. У мотивації болгарських селян він виділяє прагнення отримати землю і звільнитися від утисків: *«Тези са били двете главни причини, които способствували у населението да узрее идеята наистина да отиде и да потърси земя там, където имало такава и където се надявало, че ще бъде свободно от притеснения, т.е. в Русия»*. На думку автора, у формуванні переселенських настроїв

зіграли роль також розчарування в повстанському русі та агітація з боку російських агентів [20, с. 191-192].

Е.В. Хаджиниколова, проаналізувавши існуючі в історіографії погляди на питання про причини переселенської політики Росії, дійшла висновку про необхідність їх перегляду з позицій комплексного підходу: «...всички споменати автори имат право в едно или друго отношение, но всеки от тях не е видял в целост комплекса от причини, които обусловили руската политика към преселването, преувеличил е една или друга отделна подбуда на руското правителство по този въпрос, не е достигнал поради липса на достатъчно данни до някоя допълнителни двигатели на руската преселническа дейност». На її думку, при визначенні причин переселення «відінців» необхідно враховувати наявність стихійної міграції з північно-західної Болгарії до Сербії до початку переселенської агітації російських дипломатів [21, с. 55].

І. Тодев вбачає причину політики Росії з переселення «відінців» у її неготовності бути серед основних гравців при розв'язанні чергової кризи східного питання і прагненні, через це, ослабити кризові прояви в балканському регіоні шляхом масштабної переселенської акції: «Переселение болгар в 1861 г. представляло собой задуманное и осуществленное русским правительством средство сохранить среди них влияние северной империи, притупить крайние настроения в церковном движении, противодействовать униатству, предотвратить возможное вооруженное народное восстание... предоставит царской дипломатии аргументы в подготовляемой под его эгидой реформаторской акцией в Турции» [22, с. 54].

С. Дойнов сприйняв версію І. Тодева як новий штрих у розкритті проблеми, який потребує додаткової аргументації. Автор вбачає причини активізації переселенських процесів у північно-західній Болгарії в широкому комплексі соціально-економічних і політичних «пружин», серед яких назвав пригнічення болгар, потребу російського уряду в робочих руках для «південних областей»: «Не лишено от исторически разум и логическа връзка със събитията, които се разиграват по това време в България (преди всичко успехите на европейските религиозни влияния), подобно гледище всъщност не отрича известните ни досега причини за активизиране на преселенческите процеси: угнетението на българите и нуждите от работно население в южноруските области» [4, с. 127]. Щодо причин переселенських настроїв у середовищі бессарабських колоністів С. Дойнов дотримується традиційної думки про те, що ними послужили утиски з боку нових властей. Автор не заперечує також і впливу російської агітації [4, с. 131-132].

І.Ф. Грек и Н.Н. Червенков розглядають переселення 1861–1863 рр. як складову загального переселенського процесу XVIII-XIX ст., який пов'язують із загостренням соціально-економічної кризи Османської імперії, наростанням національно-визвольного руху і його жорстоким придушенням, російсько-турецьким військовим протистоянням, зацікавленістю російського уряду в якнайшвидшому заселенні причорноморських степів [23].

І.Ф. Грек вважає, що причиною переселення болгар з Бессарабії було свавілля молдавських властей [24, с. 140], додатковим поштовхом стало гарантування російським урядом збереження переселенцям колоністських пільг [24, с. 135], а спрямування міграційного потоку саме до Приазов'я було спровоковане демографічними процесами, що сталися там раніше [24, с. 138].

Аналогічним чином пояснює причини переселення болгар з Бессарабії до Таврії В. Калоянов: «Обстоятельства, при които били поставени българските колонисти под молдавска власт, още от началото на нейното установяване, ги накарали да потърсят спасение чрез повторно преселване в «изместените» на изток руски предели». «Причината за насочването им именно към тези земи пък се заключавала в настъпилото там обезлюдяване вследствие на бягството на няколко хиляди ногайски татари в Турция...» [25, с. 23].

В.В. Турков розглядає дії Росії з переселення та облаштування бессарабських болгар як один із заходів у рамках східної політики імперії: «Скористувавшись незадоволенням болгар "відокремленої ділянки" Бессарабії діями владних структур Молдавського князівства, російська дипломатія почала агітувати болгар до еміграції в Росію» [2, с. 12]. На його думку, за допомогою переселення російські дипломати ліквідували «болгарський конфлікт», який загрожував зовнішньополітичним планам Петербурга на Балканах: «...діяльністю, спрямованою проти болгарського населення південної Бессарабії, керівництво Молдавського князівства загрозувало зовнішньо-політичним планам Петербурга на Балканах. І подальша діяльність російського уряду була спрямована на ліквідацію «болгарського конфлікту» та захист прав болгарського населення».

Одночасно автор виділяє і внутрішній аспект переселенської політики російського уряду, який таким чином вирішував завдання колонізації незаселених територій благонадійними жителями [2, с. 16].

Є.В. Белова визначила, що передумови для здійснення переселенської політики Росії в широких масштабах слід вбачати в еміграції мусульман: «...осенью 1860 г. вследствие выхода татар и ногайцев из Крыма и Приазовья и поселение их в христианских селениях Турции, славянскому переселению в Россию был дан более широкий размах» [3, с. 147]. Є.В. Белова також пояснює причини дій Росії щодо переселення болгар з Бессарабії завданнями внутрішньої та зовнішньої політики: з одного боку, «... Россия стремилась найти поддержку ведущих держав Европы, и таким образом, найти союзников в изменившейся политической ситуации после 1856 г.» [3, с. 149-150], а з іншого, «Российское правительство... решило заменить выселившихся татар иностранцами, в первую очередь, рассчитывая на болгар из Молдавского княжества и Европейской Турции» [3, с. 179]. Причини дій молдавської влади з ескалації конфлікту з болгарами Є.В. Белова пояснює загостренням внутрішньополітичної обстановки в країні. Фактором, що посилив переселенські настрої «відінців», дослідниця вважає політику турецької адміністрації [3, с. 189].

С.І. Пачев розглядає переселення болгар 1861–1863 рр. під кутом зору виникнення болгарських колоній у Приазов'ї. Умовою для цього, на думку автора, послужила еміграція ногайців, які звільнили значну територію. Основною причиною переселення болгар з Бессарабії С.І. Пачев вважає конфлікт болгар з молдавським урядом. Окрім того, автор виділяє і економічну причину – необхідність розширення земельного наділу болгарських колоністів. Активність Росії у питанні про переселення автор пояснює зовнішньополітичними інтересами імперії [26, с. 8–9].

М.М. Фролова, аналізуючи причини переселення «відінців», погоджується із висновками І. Тодева про те, що організація переселення болгар була однією зі складових політики Росії на Балканах на початку 60-х рр. XIX ст., що прагнення болгар до переселення співпало з поширенням уніатства і загостренням ситуації в Болгарії. Але дослідниця рішуче відкидає твердження, що «движение переселения заранее было спланировано русскими политиками» [27, с. 185–186]. Причину переселення «відінців» автор вбачає у загостренні ситуації в північно-західній Болгарії на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. через невирішеність земельного питання (перетворення державних земель в «господарлики» – приватну власність агіїв), постійному збільшенні і без того високих рентних платежів, озлобленні мусульман після оголошення в 1856 р. султаном рівності всіх підданих [27, с. 170-171], оселенні на болгарських землях татар і ногайців [27, с. 173].

Таким чином, у розумінні істориками причин переселення болгар у 1861–1863 рр. з Бессарабії і північно-західної Болгарії до Таврійської губернії за півтора століття відбулася певна еволюція. Завдяки дослідженням болгарських, українських, російських і молдавських авторів другої половини XX – початку XXI ст. вдалося відійти від пануючих колись односкладних слов'янофільсько-русофільських або русофобських концепцій і прийти до розуміння необхідності комплексного розгляду процесів, що викликали причини масової міграції болгар. У цьому комплексі дослідники виділяють як міжнародну політику, так і регіональні внутрішньополітичні та економічні процеси в північно-західній Болгарії, Об'єднаному князівстві Молдавії та Валахії і на півдні Російської імперії, а також соціально-економічні процеси у середовищі болгарських колоністів у Бессарабії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міхєєва Віталіна Володимирівна. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII – XX ст.: Автореф. дис... канд. іст.наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.
2. Турков В.В. Політика Росії щодо переселення та влаштування бессарабських болгар на Південноукраїнських землях: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / В.В. Турков; Харківський держ. ун-т. – Харків, 1997. – 21 с.
3. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.) / Е.В. Белова. – Москва: РГОТУПС, 2004. – 230 с.
4. Дойнов Ст. Българите в Украина и Молдова през възраждането (1751–1878). / С. Дойнов. – София: Академично издателство "Марин Дринов", 2005. – 362 с.

5. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.
6. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край / И.С. Иванов. – Одесса, 1862. – 21 с.
7. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // Журнал министерства государственных имуществ. – Ч. 79. – Отд. II. – С. 230-254, 314-322.
8. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869. – XII, 455, 102 с.
9. Болград. 3 апрел 1861 г. // Дунавски лебед. – Брой 32. – 2 май 1861 г. – С. 3-4.
10. България // Дунавски лебед. – Брой 38. – 21 юни 1861 г. – С. 1.
11. Допис. Галац 26 авг. 1861. // Дунавски лебед. – Брой 49. – 6 септември 1861 г. – С. 3.
12. Маринов Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградшко и Берковско. Приносят за българската история) / Д. Маринов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1890. – Кн. 2. – С. 61-114.
13. Титоров И. Българите в Бесарабия / И. Титоров. – София, 1903. – 335 с.
14. Дякович В. Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения / В. Дякович. – София, 1930. – 118 с.
15. Биберов Д. Бердянските българи / Д. Биберов // Отец Паисий. – 1930. – Бр. 11. – С. 159-160.
16. Ат.[анасов] П. Приазовските Българи / П. Атанасов // Отец Паисий. – 1935. – Кн. 3. – С.174-176.
17. Атанасов П. Българи в Приазовието / П. Атанасов // Просвета. – 1941. – Год.VII.– Кн. IV. – С. 389-408.
18. Бурмов А. Българите в Приазовието / А. Бурмов // Отец Паисий. – 1936. – Кн. 3. – С.97-104.
19. Димитров Д.Д. Из Бесарабия в Таврия / Д.Д. Димитров // Язык и литература. – 1930. – Т.VI. – С.69-94.
20. Дамянов С.А. Ломският край през възраждането (икономически живот и политически борби) / С.А. Дамянов. – София: Печ. на Отечественния фронт, 1967. – 396 с.
21. Хаджиниколова Е. Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. / Е.В. Хаджиниколова // Исторически преглед. – 1976. – № 6.– С. 45-61.
22. Тодев И. О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия / И. Тодев // Bulgarian Historical Review. – 1988. – № 3. – С.42-57.
23. Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И.Ф. Грек, Н.Н. Червенков. – София: «Христо Ботев», 1993. – 296 с.
24. Грек И.Ф. Преселването на българи от бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на XIX в.) / И.Ф. Грек // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Издателска къща «Аста», 1993. – С. 129-142.
25. Калоянов В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век / В.В. Калоянов. – София, 2005. – 157 с.
26. Пачев С.И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861-1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 88 с.
27. Фролова М.М. Русское консульство в Видине и переселение болгар в Россию (1861 г.) / М.М. Фролова // Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. М., 2010.– С. 170-187.

SUMMARY

The article is devoted to the historiography of the last mass migration of Bulgarians in the Russian Empire 1861-1863. It is concluded that the research of Bulgarian, Ukrainian, Moldovan and Russian authors of the second half of XX - beginning of XXI century made it possible to move away from the one-word-Slavophile Russophile or Russophobic concepts and come to understand the need for a comprehensive review of the process that caused the causes of mass migration of Bulgarians.